

ВЛАДА СТАНКОВИЋ
(Филозофски факултет, Београд)

БУГАРСКА И СРБИЈА У ДЕЛИМА ГЕОРГИЈА АКРОПОЛИТА И ГЕОРГИЈА ПАХИМЕРА*

Литерарно-историјском анализом дела Георгија Акрополита и Георгија Пахимера посматра се вредносни став ових писаца о Бугарској и Србији њиховог доба, као и место које су њима посвећене епизоде имале у нарацији и укупној композицији њихових дела. Начином приказивања Бугара и Срба и литерарним техникама које су користили, аутори су квалитативно додатно изнијансирано приказали односе Бугарске и Србије према Никејском, односно обновљеном Византијском царству и њихов положај у укупној византијској политици.

Кључне речи: Бугарска, Србија, слика другог, наративне структуре, Георгије Пахимер, Георгије Акрополит

Подаци Георгија Акрополита и Георгија Пахимера о односима Никеје, Епира и обновљене Византије са Бугарском и Србијом заузимају значајно место у истраживањима политичких догађаја и међусобних односа ових држава током XIII века и много пута су проучавани у науци.¹ Учени византијски писци, од којих је старији Акрополит имао и значајну политичку улогу, доносе прилично бројне вести о Бугарској и Србији XIII века. Можда је исправније рећи да је знање о политичким односима у Бугарској XIII века и њеној историји тог времена, ма колико оно заправо оскудно било, готово у потпуности засновано на вестима ових византијских писаца, док је прилично другачија политичка ситуација, развој државе и друштва у Србији XIII века условила потребу успостављања идеала утемељивача српске династије Стефана Немање и његовог култа, изражавану кроз српску политичку хагиографију која у

* Чланак садржи део резултата насталих на пројекту бр. 147028 — *Византијски свет у променама (10–13. век)* — који подржава Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ Georgii Acropolitae Opera I–II, ed. A. Heisenberg, Leipzig 1903 (editionem anni MCMIII correctionem curavit P. Wirth, Stuttgart 1978), у даљем тексту, Acropolitae); Georges Pachymères Relations historiques I–IV (I–II, 1984; III–IV, 1999; V — Index, 2000), éd. A. Failler, Paris (CFHB 24/1–4), у даљем тексту Pachymères. Пахимерово дело ће бити навођено по следећем принципу: том, књига, поглавље, странице, линије текста.

ово време доживљава процват, успостављајући равнотежу између извора српског и византијског порекла.

Дела Георгија Акрополита и Георгија Пахимера, упркос свом великом значају, нису до сада, међутим, истраживана и анализирана првенствено са литерарне стране, односно са становишта литерарног проучавања структуре дела, нарације и употребе наративних техника приликом описа догађаја.² Историјска анализа података из њиховог дела још увек је доминантни метод при проучавању учених, али врло различитих историјских дела ове двојице писаца. Сходно томе, ни подаци Георгија Акрополита и Георгија Пахимера који се односе на балканске суседе Византинаца, упркос њиховом значају, нису до сада обрађивани на начин који би их вредновао кроз целину одговарајућег дела, односно одредио њихово место у делима ове двојице учењака и анализирао подједнако литерарну и идеолошку вредност *начина* на који се Бугари, односно Срби јављају у приказу историјских догађаја XIII века. Готово без изузетка у делима Акрополита и Пахимера истраживачи су тражили „чврсте историјске податке“, конвенционалним методама покушавали да утврде њихову историјску вредност, занемарујући лексичку, идеолошку и литерарну комплексност њихових дела, као и политичке ставове самих аутора, њихову јасну наклоност појединим личностима и укупну тенденцију ових значајних историја.³

² О значају литерарног приступа тумачењу текстова као и наративних структура византијских историјских дела за њихово боље разумевање, теми која постаје све доминантнија у студијама византијске књижевности, в. А. Kazhdan, *Der Mensch in der byzantinischen Literaturgeschichte*, JÖB 28 (1979), 1–21; M. Mullet, *Dancing with deconstructionists in the Gardens of the Muses: new literary history vs ?*, BMGS 14 (1990), 258–275; J. Ljubarskij, *Quellenforschung and/or Literary Criticism: Narrative Structures in Byzantine Historical Writings* (with comments by D. Afinogenov, P. A. Agapitos, J. Duffy, M. Hinterberger, E. Jeffreys, A. Littlewood, C. Rapp, J. O. Rosenquist, L. Rydén, P. Speck and W. Treadgold), *Symbolae Osloenses* 73 (1993) 5–73; Pour une “nouvelle” histoire de la littérature byzantine: problèmes, méthodes, approches, proposition. Actes du Colloque international philologique Nicosie — Chypre 25–28 mai 2000, éd. P. Odorico — P. A. Agapitos, Paris 2002.

³ Чврсту основу оваквог историјског приступа, што се тиче српске историје, пружио је и у овом случају *Константијин Јиречек* својим делом *Историја Срба*, Београд 1952 (= *Јиречек*, *Историја*), 161 сл. које је остало задуго узор и ослонац, некада и исувише некритички, познијих истраживача. Посебно су важне Јиречекове карактеризације Стефана Немањића и његових синова, као и избор вести византијских писаца, в. напомену 18. За Бугарску, в. В. Н. Златарски, *История на българската държава през средните векове III*, Софија, 1940, 323 сл.; И. Божилков, *Фамилијата на Асеневци (1186–1460): генеалогия и просопографија*, Софија 1985 (= *Божилков*, *Асеневци*), посебно 43–68 (Калојан) и 77–92 (Јован II Асен); *idem*, *Држава и црква у Бугарској (1218–1241)*, Међународни научни скуп Свети Сава и Србија између Епира и Никеје, Свети Сава у српској историји и традицији, ур. С. Ћирковић, Београд 1998, 75–83 (иако треба истаћи да је паралелизам на коме И. Божилков овде инсистира између Симеонове политике и идеологије и поступака Јована II Асена најблаже речено проблематичан, као што је то, уосталом, нагласно исти аутор у свом ранијем, горе наведеном делу *Фамилијата на Асеневци*, 84); И. Божилков-В. Грузелев, *История на средновековна България (VII–XIV век)*, Софија 1999, 479–500 (И. Божилков). Изузетке чистом „историјском“ приступу чине радови Ј. Љубарског (*Ja. Ljubarskij*, “Writer’s Intrusion” in early Byzantine literature, *Rapports pléniers, XVIIIe Congrès International des études byzantines*, Moscow 1991, 433–456), Рут Макридес (*R. Macrides*, *The historian in the history*, ФИАЕЛАНН. *Studies in honour of Robert Browning*, edd. C. N. Constantinides et al., Venice 1996, 105–224), у чијем је преводу Акрополитове *Историје*, који је недавно изашао, по први пут анализирано читаво дело овог аутора у његовом историјском контексту (*R. Macrides*, *Georges*

Следећи начела критике извора, која подразумевају сагледавање целине поједног дела и детаљне литерарне критике израза и стила, на страницама које следе покушаће се пронаћи одговор на следећа питања:

- колико и какво место заузимају подаци о Бугарској и Србији у делима Акрополита односно Пахимера, водећи посебно рачуна о политичким тенденцијама и наклоностима аутора (Акрополит — хвалитељ Михаила VIII Палеолога, Пахимер — његов жестоки критичар; потпуно супротни ставови о оснивачу династије Палеолог одређују у значајној мери и укупни карактер њихових дела);
- на који начин и у ком облику, којим све литерарним поступцима и наративним техникама ова два писца историје XIII века представљају Бугаре, односно Србе — да ли постоји разлика у представама ових народа међусобно и, посебно, у поређењу са описима Ромеја и њиховог деловања;
- какав је став Акрополита и Пахимера о Бугарима, односно Србима, и на чему је заснован? (Да ли је реч само о *ојшћим местима*, или су преносили, макар и на метанивоу нарације свој и став својих савременика?)

Ради правилнијег разумевања ова два историјска дела, боље прегледности текста, а и због згодне околности да се Пахимер надовезује хронолошки на Акрополита, иако се њихове историје за један кратак временски период преклапају (1255–1261), њихова дела ће бити посматрана одвојено. На тај начин ће подаци које Акрополит и Пахимер пружају о Бугарској и Србији бити боље уклопљени у целовитост њихових дела и, тако посматрани, вредновани као елементи једне шире природне целине историјских дела у којима се налазе. Уосталом, иако су оба византијска историчара изузетно учена, они су по много чему различити, како својим пореклом, каријерама, светоназорима, тако и по сврси и обиму дела која су писали, стилу, лексици и литерарним аспирацијама, припадајући двома различитим политичким епохама и супротстављеним духовним световима Византије XIII века. Георгије Акрополит, амбициозни политичар и учењак који је године стицања знања желео да преточи у моћ и богатство високог царског функционера, није могао бити мање сличан Георгију Па-

Akropolites, The History. Introduction, translation and commentary, Oxford 2007, даље *Macrides*, Akropolites), најалост уз недостатак одговарајуће анализе коришћених литерарних техника и средстава као начина да се искаже ауторов став, иако је дата одлична анализа и карактеризација овог значајног историјског списа (стр. 29–65). С. Лампакисово проучавање Пахимеровог дела је врло значајно (*St. Lampakis*, Γεώργιος Παχυμέρης, πρωτεκδικός και δικαιοφύλαξ. Εισαγωγικό δοκίμιο, Αθήνα 2004 (=Lampakis, Παχυμέρης)), но иако аутор у анализи појединих одломака наводи Пахимеров тон, којим су се додатно истицали његови ставови, не узимају се у обзир начини карактеризација личности и догађаја, литерарне нијансе у описима, или место (хронолошко, текстуално) које одређени одломци имају у целини Пахимерове Историје. Велики напредак у тумачењу Пахимерових ставова пробијањем његовог прилично езотеричног језика и компликованог, тешко разумљивог израза — иако не и у литерарном смислу — пружио је недавно Димитер Ангелов у својој значајној студији *D. Angelov*, Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium, 1204-ca. 1330, Cambridge 2007, 255–263; 267–280; 285. За одломке који се тичу Србије, в. Византијски извори за историју народа Југославије VI, Београд 1986 (1–62, Г. Пахимер, обрадио Љ. Максимовић; 63–143, Т. Метохит, обрадио И. Ђурић), у даљем тексту ВИИИ VI.

химеру, изузетно ученом али интровертном духовном аристократи са ставовима карактеристичним за противнике Михаила VIII — иако је већ под овим царем досегао високе положаје и био посебно близак најближим сарадницима василевса — дакле, интелектуалцу који је политику посматрао у искривљеној перспективи својих убеђења и, у складу са њима, такозваним великим догађајима посвећивао много мање пажње и простора у свом делу него што би се то очекивало и, посебно, мање него што би то желели савремени истраживачи.

Георгије Акрополић

Стварна разлика између положаја Бугарске и Србије у односу на грчке државе настале након 1204. године нашла је свој јасни израз већ у делу Георгија Акрополита, практично првог византијског историчара након катастрофе Четвртог крсташког рата. Попут различите перцепције овог преломног догађаја у два земљама, северним суседима Византије, које је недавно обрадила Снежана Ракова,⁴ потврђујући суштинску укљученост Бугарске у борбу за наслеђе Византије и реалну удаљеност Србије Немањиних наследника од догађаја који су се одиграли у Цариграду с пролећа 1204. године, тако су и начини представљања Бугара и Срба били одговарајући стварном стању и међусобно потпуно различити.⁵ У складу са тим, подаци о Бугарима заузимају важно место у историјском делу Георгија Акрополита, а оно је додатно истакнуто невеликим укупним обимом самог дела. Насупрот томе, Срби се спомињу само узгредно, остајући у другом плану чак и у моментима када се сам писац непосредно суочио са њима, као што је био случај током српског напада на Прилеп 1257. године, унутар чијих зидина се Акрополит налазио, искористивши причу о овим догађајима најпре да истакне српско неверство према никејском цару, мотив који је у разним Акрополитовим делима био основни када се радило о Србима.⁶ Потпуно је и несумњиво јасно да је будући велики логотет Михаила VIII тиме јасно исказивао свој став, пошто је знао доста више о Србима него што је то записао у својој Историји и био много детаљније упућен у званичне односе царства и српског краља Уроша (1243–1276), као што ће се видети касније на основу података које је саопштио у другим својим књижевним саставима, очигледно их сматрајући не-

⁴ С. Ракова, Четвртият крстоносен поход в историческата памет на православните Славяни, Софија, 2007.

⁵ Стога је разумљиво што се Бугари истичу као посебна Акрополитова „тема“ у анализи његовог дела коју је, уз превод Историје, урадила Рут Макридес, док Срба нема у тој категорији, *Macrides, Akropolites*, 90–92. За анализу историјских околности у деценију и по након пада Цариграда, *G. Prinzing, Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den Jahren 1204–1219 im Zusammenhang mit der Entstehung und Entwicklung der byzantinischen Teilstaaten nach der Einnahme Konstantinopels infolge des 4. Kreuzzuges*, München 1972; *Б. Ферјанчић*, Србија и византијски свет у првој половини XIII века, ЗРВИ 27/28 (1989) 103–148.

⁶ Cf. *Р. Радућ*, Георгије Акрополит и Срби, Краљ Владислав и Србија XIII века, Београд 2003, 89–97.

довољно битним или идејно и стилски неодговарајућим да би их укључио у своје историјско дело.

За Акрополита Бугари представљају непосредне учеснике у византијској историји, онако како је он разуме и како је она уопште могла бити схватана након нестанка византијске власти у Цариграду.⁷ Потпуно посвећен хвали Михаила VIII и његовог оца, па тиме и уздржан у опису чак и највећег „никејског цара“ Јована Ватаца, Акрополит описује Бугаре — у *литерарном* смислу — у потпуности као себи савремене Византинце, користећи исту врсту описа, сличне изразе, представе и технике да би исказао свој став према њима, као и према осталим Ромејима. Наравно, и то није потребно посебно истицати, Бугари за Акрополита нису Византинци нити њима равноправни, и он не остаје имун на топосе које представе *варвара* носе са собом у византијској историографији, али су начини на који је он описивао поједине бугарске владаре сведочили о ставу о њима и месту које су имали у његовој Историји и, шире гледано, византијској, пре свега никејској политици.

Акрополит је своју Историју писао ученим, али не превише компликованим језиком, успевајући да наизглед задржи непристрастан став према догађајима, односно на тај начин је његово дело исувише дуго и исувише поједностављено тумачено — пре свега као извор историјских чињеница за време које није исувише богато савременим изворима. Искључујући његов јасно негативан став према Епирцима, некако најснажнији према његовом савременику Михаилу II Анђелу, кога стално прати епитет *αιπιστάτης*, Акрополитова нарација је равномерна а приказ догађаја довољно уздржан да улива поверење.⁸ Можда најбољи пример таквог стила је Акрополитов опис свог посланства бугарском цару Константину Тиху о Божићу 1260. године,⁹ које је толико уздржано да се ниједан његов елемент не може издвојити као кључан или довољно експлицитан: нити се може одредити његова мисија, нити конкретни

⁷ Катастрофа из 1204. уздрмала је византијско схватање света и довела у питање успостављени овоземаљски ред, као што то наглашава и Димитрије Хоматин у свом писму Никејском (тј. Цариградском) патријарху Герману, правдајући своје крунисање Теодора Анђела, Demetrios Chomateni Ponemata Diafora, ed. G. Prinzing, Berolini et novi Eboraci 2002 (CFHB 38), 114, 370–378, посебно 372, 37–376, 180.

⁸ Једна аналогија са литерарном техником и употребом епитета у делу Нићифора Вријенија може бити корисна за схватање поступка Акрополита и употребе различитих нивоа нарације за изношење својих ставова. Нићифор Вријеније је у свом историјском делу, са литерарне стране још увек недовољно проученом, уз младог Алексија Комнина, који је био позитивни јунак његове историје увек користио похвалне епитете, најчешће *чужен*, *κλεινός*, задовољавајући тиме спољашњи карактер свог дела и „поделе ликова“ унутар њега, али је за своје претке користио много софистицираније и изнијансираније похвале. Вријенијеве претке су непосредно хвалиле управо позитивне личности основног, првог наративног слоја тиме дајући додатну похвалну вредност у суштини другоразредним личностима из поднивоа Вријенијеве нарације, које су на тај начин задобиле доминантнију позитивну карактеризацију, D. R. Reinsch, Ο Νικηφόρος Βρεννίσιος — ένας Μακεδόνας συγγραφέας, Β' Διεθνές Συμπόσιο Βυζαντινής Μακεδονίας. Δίκαο, θεολογία, φιλολογία. Θεσσαλονίκη 26–28 Νοεμβρίου 1999, Солун 2003, 169–177; В. Станковић, Комнини у Цариграду (1057–1185). Еволуција једне владарске породице, Београд 2006, 26–27; 190–192; 203–204.

⁹ Acropolites I, 145–6.

результати, нити се даје опис прилика у Бугарској или карактеризација њиховог владара.¹⁰ Акрополит чак не истиче посебно ни своју улогу (то оставља за прилике када му је „учињена неправда“), а позив Константина Тиха да заједно са бугарским првацима учествује у прослави Божића и *буде ѱοςμαίτρα* одсуством било каквог вредносног суда потврђује потребу детаљнијег истраживања ауторове технике наратије, која у својим дубљим слојевима скрива и иронију и вишеструка значења.

Акрополитово литерарно приказивање Бугара на начин сличан оном који користи за опис самих Византинаца, коришћење истих техника и постављање у исту наративну раван са Никејцима и Епирцима — без обзира на вредносни суд који о њима износи — најјасније је уочљиво на описима смрти појединих личности, на којима ћемо се овде задржати. У описивању смрти Акрополит је вешто исказивао свој општији став о покојницима и њиховој делатности, некада лапидарно (једноставним фразама) а понекад опширније причајући о начину на који је неко умро. Попут свог учитеља, помало и узора Нићифора Влемида, чије је литерарне представе смрти са јасном личном и политичком поруком обрадио Панајотис Агапитос,¹¹ и Акрополит је смрти посвећивао доста пажње у свом делу (што је посебно упадљиво у односу на мали обим његове Историје), термилошки и садржајно стварајући различите *категорије* смрти у зависности од положаја самртника / покојника и укупне слике коју је о њему стварао.

Најбољи пример у овом смислу и показатељ Акрополитове *литерарне ујоψίρε* смрти у његовом историјском делу јесте опис краја никејског и византијског архинепријатеља након Четвртог крсташког рата, бугарског цара Калојана, кога Акрополит назива *василевсом*. У својеврсни пролог Калојанове смрти Акрополит смешта опис његових освајања по Тракији, пресељења становништва и тврђе да се по угледу на Василија Бугароубицу он називао Ромејоубицом.¹² Стигавши до Солуна Калојан је по Акрополитовим речима *ѱαμο и умро, многим болесίψμα захваћен, као да је, шίψο неки ѱρчају, његова смρίψ била божански знак. Јавио му се наίме у сну неки наορужсан човек, који га је коψίψем ранио у бок*.¹³ Акрополит наставља да заиста нико није нанео толико зла Ромејима, појачавајући свој помало шутири приказ Калојанове „праведне смрти“, односно смрти као казне за његова недела према Ромејима.

Комбинујући литерарно и историјско у својој наратији, Акрополит се на причу о Калојановој смрти надовезује осликавањем стања у Бугарској након тога, истичући да је власт преузео његов сестрић Борил, најпре зато јер је Асенов син Јован (Јован II Асен, син Јована I Асена) тада био малолетан. И у овом, наизглед негативном исказу, Акрополит је провукао своје ставове и наговестио позитивну слику Јована II Асена (свог миљеника међу „варвари-

¹⁰ Cf. *Божилев*, Асеневици, 115–116.

¹¹ P. *Agapitos*, Ο λογοτεχνικός θάνατος των εχθρών στην “αυτοβιογραφία” του Νικηφόρου Βλεμμύδη, *Ελληνικά* 48–1 (1998), 29–46.

¹² *Acropolites I*, 21–23.

¹³ *Acropolites I*, 23, 19–23.

ма“), коју ће потврдити описом његове смрти. Пре тог догађаја, међутим, Акрополит описује вероломство Јована II Асена и његово окретање против Никеје и Јована Ватаца, које је убрзо било праћено непогрешиво јасним Божјим знацима (*θεομηνία*, исти термин као приликом описа Калојанове смрти): док је опседао Цурулон, Јовану Асену је стигла порука да му је умрла жена Угарка, а затим је умро и њихов син и епископ Трнова (како то наводи Акрополит), док су опсадне справе биле захваћене ватром и уништене. Након таквих страшних истовремених догађаја, Јован II Асен се поново окренуо договору са Јованом Ватацом, који му је опростио и поново склопио савез, којим је Јелена, ћерка Јована Асена била послата као невеста Теодору II Ласкарису. Циљ свог приказа догађаја управо на овакав начин Акрополит сумира у исказу да је након тога *мир њеново завладао између Ромеја и Бугара*.¹⁴

Сасвим супротно од ових представа смрти као казне кроз Божју интервенцију, стоји Акрополитов опис смрти Јована II Асена. И само место Асенове смрти у тексту Акрополитове Историје има посебан значај: она се надовезује на опис последњих часова царице Ирине Комнин, жене Јована Ватаца, једне од најпозитивнијих личности Акрополитовог дела.¹⁵ *Након мало времена*, пише Акрополит, *и архонџ Бугара Асан нестџаде из живоџа* (ἐξ ἀνθρώπων ἐγένετο), *човек од варвара најсјајнији, не само љрема својима већ и љрема другима*. Читав Акрополитов приказ и посебно његова лексика смрти Јована Асена у потпуности припадају начину на који он описује византијске догађаје и личности. Синтагма ἐξ ἀνθρώπων ἐγένετο један је од омиљених Акрополитових начина да саопшти нечију смрт и да описним карактером фразе нагласи свој позитиван став о покојнику. Иако се термин *θάνατος* и изведени глагол срећу довољно често у његовој Историји, Акрополит је и изнијансираном терминологијом карактерисао своје личности и постављао их међу јунаке вредне хвале и друге који су заслужили сваки прекор.

Када се — насупрот присуству Бугара у Историји — погледају подаци Георгија Акрополита о Србима, постаје јасно да Србије у његовом делу практично нема. Спомен Срба се не може назвати чак ни узгредним, пошто се они у Акрополитовом историјском спису суштински јављају само једном, у сукобима у Пелагонији и око Прилепа 1257. године, као савезници „апостате“ Михаила Епирског.¹⁶ Чак и у тим описима, пишући о догађајима у којима је сам учествовао, Акрополит не износи никакве ближе податке и не спомиње никога појединачно из оквира граматичког колектива *Срби*. Само још у уводном делу своје Историје, у оквиру приче о Алексију III Анђелу и његовим ћеркама, Акрополит спомиње да је своју трећу ћерку Евдокију цар *одавно оженио са краљем Србије*,¹⁷ приповедајући даље о њеној судбини, оставља-

¹⁴ Acropolites I, 24, 5–11; 33, 2–13; 48, 19–49, 5; 50–57.

¹⁵ Acropolites I, 62–64; в. и Acropolites I, 152. Упореди и епитаф у стиху царици Ирине, Acropolites II, 3–6; *W. Hörandner*, *Prodromos-Reminszenzen bei Dichtern der Nikänischen Zeit*, BF 4 (1972), 88–104, издање песме 89–93.

¹⁶ Acropolites I, 142; 145–146.

¹⁷ Acropolites I, 9, 5–6.

јући тиме Србе готово у потпуности изван византијске историје највећег дела XIII века и по страни од учесника у догађајима његовог историјског дела. То, међутим, не значи да Акрополит није знао ништа више о Србима, већ, најпре, да је сматрао да у литерарној представи историје коју је писао за њих није било више места. Акрополит је тиме Србе сврстао на периферију византијских интереса, више стварајући нову, своју слику о приликама у деценијама које описује, него преносећи објективно стварно стање, како је његово дело најчешће схватано и прихватано.

Потврда Акрополитове намере да догађаје представи управо онако како је учинио у Историји, налази се у посмртном говору цару Јовану Ватацу (1254), у коме се Срби јављају у једном кратком али изузетно значајном одломку. Колико ми је познато, нико до сада није обрадио овај Акрополитов податак и он је у науци остао потпуно непознат,¹⁸ те ће зато бити наведен у целини: *Трибал се са нама граничи на зајяду, свакако не сам (једини), он, који је међу слуге на речима ујисан и као служийиель ѿѿичиѿен василевсу и као ѿѿичиѿени и војне ѿрује мора да даје.*¹⁹ Реторски много снажније уобличена нарација у односу на Историју, која укључује и Акрополиту прилично страна архаична имена Трибали и Мизи за означавање Срба и Бугара, не замагљује ипак значај његовог сведочанства о односима Никеје и краља Уроша, који се у Историји као појединац уопште не спомиње. Акрополитов податак баца ново светло на и иначе комплексну ситуацију половине XIII века, испреплетаност интереса и готово свеопшту повезаност свих држава у ширем византијском свету.

Урошева потчињеност Јовану Ватацу, цару чији је успон у европским деловима некадашње Византије хронолошки близак са његовом сменом брата Владислава, зета Јована II Асена, и посебно околност да је био обавезан да, по старом правилу потчињености из ранијих векова српско-византијских односа, даје помоћне трупе цару, можда објашњава и српске акције из 1257. године, након смрти моћног цара Јована Ватаца 1254. године и Урошево окретање савезу са деспотом Михаилом II Епирским, због чега је Акрополит био отворено огорчен. Промена у политици и опредељењу краља Уроша након смрти цара Јована Ватаца, односно његова блиска повезаност са Никејом за живота овог цара, потврђена је и готово истовременим податком Теодора II Ласкариса, сина и наследника Јована Ватаца. У једном писму свом учитељу и духовном патрону Нићифору Влемиду, Теодор Ласкарис изражава на запањујуће истоветан начин као Акрополит свој став о српском краљу Урошу: описујући стање у коме се Никејско царство налази и односе са околним народима он каже да *Хеленима* нема ко да помогне јер је (између осталих) *Србин силом ѿријиснуѿи и ѿосѿаје све даљи — наизглед је наш, а заѿим заѿраво није*

¹⁸ Лиречек спомиње опширно само Акрополитове податке из Историје током свог излагања о овом периоду, укључујући и податак из писма цара Теодора II Дуке Ласкариса (*Лиречек*, Историја, 177, в. напомену 20), а слично и сви остали истраживачи, уп. најдетаљније о овим темама, *Ферјанчић*, Србија и византијски свет (као у напомени 5).

¹⁹ Acropolites II, 18, 25–28. Акрополит наставља да се са друге стране на граници налази Миз.

на нашој *сѣрани*.²⁰ Акрополитов податак, као и сведочење Теодора Ласкари-са, потврђују блиску повезаност краља Уроша са Никејом у време Јована Ватаца, и свест, или најпре бојазан, политичке елите у Никеји да ће се са нестанком овог моћног цара равнотежа снага на Балкану неумитно поново окренути ка Епиру. С тим у вези, имајући несумњиву потврду блиских савезничких — можда је прејако рећи пријатељских — односа краља Уроша и Никеје Јована Ватаца, који су увек подразумевали и јасну духовну потчињеност српског краља василевсу, можда добија прави смисао и постаје јасније представљање византијског цара на фресци у Милешеви, па чак и ако бисмо у њему препознали, као што се раније сматрало, управо Јована Ватаца.²¹ У сваком случају, ови подаци сведоче о потреби посебног опреза када се „историјске чињенице“ тумаче и претешко оцењују, потврђујући истовремено окретност краља Уроша, чије ће лавирање између Никеје, Епира, Угарске и запада, бити потврђено, иако узгредно и у историјском делу учењака следеће генерације, Георгија Пахимера.

Георгије Пахимер

Георгије Пахимер, за разлику од Акрополита, не прави тако јасну квалитативну разлику између северних суседа византијског царства, која би била одређена степеном њиховог блиског односа према василевсу и Ромејима. Он Бугаре и Србе поставља у исту наративну раван, јер оба ова народа и њихове државе чине само далеку позадину историјских догађаја које писац сматра вредним своје пажње и за које мисли да су значајни. Свако ко је читао Пахимерово дело морао је остати под снажним утиском његове специфично искривљене перспективе и, посебно из угла савременог историчара, необичног вредновања историјских догађаја којима је поклањао велику пажњу.²² За разлику од Акрополита који је спољашњошћу свог дела желео да пружи утисак *праве историје*, у којој су сви важни догађаји нашли одговарајуће место, упркос његовом избору података које је пренео и начина на који је то радио, Пахимерова историја је у потпуној унутрашњој несразмери. Уз оштру критику

²⁰ Theodori Ducae Lascaris Epistulae CCXVII, ed. N. Festa, Firenze 1898, XLIV, 56–59, овде 58, 80–83.

²¹ Последње и тренутно преовлађујуће мишљење да је реч о Алексију III Анђелу изнели су Б. Ферјанчић и Љ. Максимовић, Свети Сава и Србија између Епира и Никеје, Међународни научни скуп Свети Сава у српској историји и традицији, ур. С. Ћирковић, Београд 1998, 13–25, посебно 21–22, где је дата и претходна библиографија. Околност да је Милешевски живопис можда настао пре 1228. године не мора искључивати Јована Ватаца, јер исувише мало знамо о односима Србије Стефана Немањића и његових синова са Никејом, али је очигледно и на горњем примеру краља Уроша да је, макар у његово време, постојала чврста веза која је подразумевала врховну надмоћ никејског цара према српском краљу која није оставила готово никаквог трага у византијској и, поготово, српској историографији. О сличним проблемима из српске историје XIII века, види Ђ. Бубало, Да ли су краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав били савладари у овом броју Зборника.

²² Cf. H. Hunger, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner I, München 1978, 447–453.

Михаила VIII — насупрот величању овог цара код Акрополита — које се провлачи кроз читаву његову Историју као подтекст, или Пахимерове страсне посвећености проблемима унутар цариградске цркве, он убацује у своју нарацију одломке о различитим догађајима, природним или натприродним појавама, који заузимају значајно место, неретко много важније него што је то приказ односа царства са Бугарском или Србијом. Врло строг критичар готово свих својих савременика, Пахимер је био подједнако оштар према Михаилу VIII због његове уније са Римом, али и због преамбициозне политике, као што је у истој мери негативно гледао на источну војну и пореску политику Михаиловог сина Андроника II, која је — по њему — довела до византијског напуштања Мале Азије. Такође, за разлику од Акрополита, у време које Пахимер описује и кога се највећим делом сећао, Бугарска није била иста као држава Калојана и Јована II Асена у деценијама након Четвртог крсташког рата, док се о Пахимеровој свести о јачању Србије може закључити само на основу епизода о брачној политици Византије према српској владарској породици.

Гледајући целину Пахимеровог дела то, заправо, не би ни требало да чуди. Пахимерова равнодушност према северној граници царства и догађајима везаним за северне суседе Византије одговара у потпуности његовим — и ставовима многих Византинаца његовог времена — утичући и на избор догађаја и на начин на који их је представљао. Пахимер је био заинтересован много више за догађаје унутар подељене византијске цркве, који чине доминантан мотив његовог опширног историјског дела и сталну приповедачку тему којој се аутор увек враћа након — дужих или краћих — одломака о осталим догађајима из времена које описује, или о неким, помало бизарним темама, остављајући политичке догађаје као такве помало у позадини у читавом свом делу.²³ Треба, међутим, истаћи да је Пахимер припадао специфичном кругу учене елите, која је каријером била везана за хијерархију Свете Софије — настављајући процес који је већ у другој половини XII века достигао свој врхунац — али да његов став о политици и историјском току није био вођен црквеним зилотизмом или духовном ускогрудошћу. Управо супротно, Пахимеров став је био прожет једним специфичним прагматизмом, који се огледа како у његовој критици екстремизма појединих својих јунака (на пример патријарха Арсенија II Ауторијана), тако и у наклоности, па и пријатељевању са најважнијим представницима политичке, „прагматичне“ струје унутар византијске цркве, онима који су прихватили и заступали унионистичку политику Михаила VIII (најпре са Јованом Веком).²⁴

²³ Е. g. Pachymèrès I/ 237–239, где аутор посвећује пуно пажње причи о камили и расправљању о разлици између „северњака“ и „јужњака“.

²⁴ Упркос свом великом интересовању за спорове и догађаје унутар цариградске цркве, Пахимер никако није био припадник борбеног духовног крила престоничког клира — високо учени интелектуалац, он је само био припадник хијерархије Свете Софије, више супротстављен него наклоњен монаштву византијске цркве, иако се још увек исувише често среће погрешна тврдња да је Пахимер био монах, види *A. Failler, Pachymeriana novissima*, REB 55 (1997) 221–246 (=Failler, *Pachymeriana novissima*), посебно 243; *Lampakis, Παχυμέρης*, 21–38.

Подаци Георгија Пахимера о Бугарској и Србији стога представљају екскурсе, најчешће не много обимне одвојене наративне целине у којима аутор износи догађаје и, најпре, описује личности и брачну дипломатију царства у односу на северне суседе, не посвећујући много пажње стварању заокружене слике Бугарске или Србије, и не изнесећи снажно свој вредносни став. Попут Акрополита, чија је личност у Историји често присутна, али не и у одломцима који су посвећени Бугарској (и у мањој мери Србији), иако се налазио на граничним просторима према овим државама и био непосредан сведок многих важних догађаја, тако и Пахимер издвојене одломке о односима царства са Бугарском и Србијом — али и, на пример, са Татарима — сматра периферним, издвајајући их јасно из основног тока наратије. Бугарска и Србија као такве немају своју специфичност и посебан значај у Пахимеровом делу и, потпуно у складу са тим, остају без ауторовог вредновања и јаснијег квалитативног става

Најбољи примери Пахимеровог односа према Бугарској и Србији, односно начина на који је он представљао ове две земље, јесу његови описи брачне дипломатије царства са Бугарском и Србијом (краља Уроша и његовог сина Милутина), једне теме која је аутора посебно интересовала. Овде ћемо указати на три наративне целине коју ову тему имају као централну:

- опис брака Константина Тиха са сестричином цара Михаила VIII Палеолога, са насловом *Како је Марија, ћерка Евлогије, била даџа цару Бугара Констинџину за жену*, (Pachymérès II/V, 3: 441–445);
- опис покушаја склапања брака српског краљевића Милутина и друге ћерке Михаила VIII, Ане, са насловом *О царевом склапању брака (орођавању) са Србима и џаџиријарховом одласку џамо због џога* (Pachymérès II/V, 6: 453–457);
- договори око склапања брака Милутина и Симониде и све пратеће околности (*О краљу Србије и Коџаницу*, Pachymérès III/IX, 30: 299–303; *О царевом склапању брака са краљем џреко ћерке*, Pachymérès III/IX, 31: 303–305; *Одлазак цара за Солун*, Pachymérès IV/X, 1: 307–309; *О доласку џаџиријарха у Селимврију*, Pachymérès IV/X, 2: 309–313; *Пџа је чинио цар боравећи у Солуну*, Pachymérès IV/X, 3: 313; *О размењеним џаоцима због брака*, Pachymérès IV/X, 4: 313–315; *Како је цар дочекао краља Србије*, Pachymérès IV/X, 5: 315; *О џовраџку цара и како је био дочекан*, Pachymérès IV/X, 8: 319–321; *Како је цар ишао код џаџиријарха и убедио га да се враџи*, Pachymérès IV/X, 9: 321–327).

Прва два примера, споља гледано, спадају у групу уобичајених Пахимерових описа византијске брачне дипломатије и сведоче о покушајима Михаила VIII да у годинама око 1268. брачним савезима веже Бугарску и Србију за себе, успостављајући тиме своју надмоћ у новом поретку, који је настајао након повратка Цариграда у византијске руке 1261. године. Обе ове Пахимерове вести писане су истим тоном и сличним стилем, који је једноставнији у односу на стил читавог дела, али је разлика у квалификацији два догађаја — и у

њиховом месту у укупној нарацији — евидентна не само у садржини ових одломака, већ и у различитом изразу који аутор бира као одговарајући садржини своје приче, и литерарним средствима којима је поткрепљује. Ове две споља јасно издвојене главе и садржинске целине са карактеристичним насловима који упућују, иако не потпуно прецизно на садржај приче,²⁵ имају заправо потпуно другачију унутрашњу структуру и носе сасвим супротну поруку, која је у првом, бугарском, случају јасно политичка, уперена против цара Михаила VIII, његове политике и начина на који је вођена, али и самог карактера овог василевса. Насупрот томе, Михаило VIII се у причи о покушају орођавања са српском краљевском породицом уопште не спомиње, а тиме и сав политички значај који би овако склопљени савез имао за Византију нестаје из Пахимеровог дискурса и овог врло специфичног, садржински и стилски јединственог одломка његове Историје.

У причи о склапању брака царева сестричине са Константином Тихом главни актер је сам василевс Михаило VIII, према коме је Пахимер и овом приликом јасно негативно одређен, претварајући читав одломак у непосредну критику цара, његове политике, али и неморалности, док се у завршним преговорима са српским двором Михаило VIII након прве реченице у суштини и не спомиње активно, и главни јунаци са византијске стране су тада хартофилак Јован Век, епископ Трајанупоља и патријарх. У оба случаја, Бугари и Срби остају у другом плану Пахимерове нарације — чак и кад се ради о недостатку подсмеха „варварима“ употребом општих места –топоса.²⁶ Једина права критика упућена је Михаилу VIII који се — каже Пахимер — служио скривеним лажима у свом одбијању да бугарском цару преда у мираз Месемврију и Анхијал, док као узрок сукоба који је око ових градова касније избио истиче саму цареву сестричину Марију. Тиме је Пахимер уместо описа или изношења става о Бугарима у овој епизоди, заправо успео да пружи јасну и снажну критику главног негативног јунака свог дела, цара Михаила VIII и нагласи погубност његове политике, па тако и брачне дипломатије, односно начина на који је она вођена и спровођена. Пахимер заправо уопште не даје податке о преговорима за склапање брака, детаљи споразума служе само као додатна илустрација неморалности цара Михаила VIII, а све то насупрот прилично позитивној слици Константина Тиха. Пахимер је успео да коришћењем ироније — коју врло ретко користи на овако отворен начин — истакне све лоше особине василевса, али и сличне негативне карактеристике његове сестричине, удате за бугарског цара, која је вођена сопственим славољубљем и себичношћу отворено иступала против ујака — цара, али и интереса читавог царства.

²⁵ Већ се у насловима наслућује стилска и садржинска разлика између ових одломака: а) *Како је ћерка Евлогије Марија дајла цару Бугара (τῷ Βουλγάρων βασιλεῖ) Κωνσταντίνου за жєну* б) *О царевом склапању брака (орођавању) са Србима и патријарховом одласку тамо због тога*, иако се на основу њих не може увек закључити о стварној садржини одломака који следе.

²⁶ Једини пример подсмеха варварима би могла бити Пахимерова опаска да су се Византинци плашили српских заседа *јер нису могли веровати људима који се не обазире ни на сити ни на грдње*, Pachymèrès II/IV, 455, 2–3; cf. ВИИИЈ VI, 27.

На другој страни, Пахимеров пикторескни опис српског двора краља Уроша и Урошеве реакције на пратњу византијске принцезе представља једно од изузетно ретких књижевно живо уобличених, готово драмски написаних сцена у читавој његовој Историји — треба напоменути да се млади краљевић Милутин у овој причи уопште не спомиње директно, а да јединственост ове сцене у Пахимеровим описима брачне дипломатије отежава њено тумачење. Овај Пахимеров одломак је компликованији у односу на опис склапања брака византијске принцезе са Константином Тихом, садржавајући неколико тематских целина и на специфичан начин повезујући хронолошки раздвојене или чак удаљене догађаје. На основном нивоу нарације, као и у претходном примеру са Бугарском и Константином Тихом, и овде је реч о политици — неуспелој, готово недоличној политици — цара Михаила VIII Палеолога. Међутим, за разлику од описа преговора око склапања брака Константина Тиха и сестричине Михаила VIII, који по свом литерарном карактеру, односно начину на који је наративно структурирана подсећа на друге сличне одломке у његовој Историји који су јасно одвојени у посебна поглавља са експлицитним насловом, неуспели преговори око брака младог Милутина су својеврстан *curiosum* Пахимеровог дела. Нити је значај ових догађаја толики да би му писац са интересовањима попут Пахимерових поклатио своју пажњу, нити ова епизода има тематски — а још мање литерарно — своје логично место у његовом историјском делу. Негативан или подсмешљив став према „простоци“ српског краља Уроша — иначе првог Немањића који је на портретима представљан у потпуности у царској одежди — није довољно јак мотив нити је тако експлицитно исказан у Пахимеровом приказу догађаја да би био разлог да му писац посвети толико простора у свом делу.

Јединственост ове литерарне композиције, којој нема ничег сличног у читавој обимној Историји Георгија Пахимера, оставља многа питања отвореним, спречава и јасније датоване ове епизоде, јер се неким пишчевим подацима из ове наративне целине, која преплиће више хронолошких нивоа без икакве назнаке о жељи да се временски прецизно одреде догађаји, не може поклонити поверење.²⁷ Једноставно, Пахимер не приказује догађаје онако ка-

²⁷ Као што је, на пример, случај са податком о опасности која је краљу Урошу претила са севера који се узимао као поуздан хронолошки показатељ о времену договора Византије Михаила VIII и краља Уроша. Овај Пахимеров навод, у коме се несумњиво одликава стварни комплексни положај Србије тог времена, може се разумети и на посреднији начин и другачије тумачити, јер је уплетен у различите хронолошке слојеве који се код Пахимера преплићу, а у причи о плану за брак ћерке Михаила VIII и младог Милутина постају очигледни на опису и карактеризацији Драгутина, уп. ВИНЈ VI, 22–25 и Љ. Максимовић, Краљ Драгутин у очима Византинца, Рачански зборник 3 (1998) 97–104 (историјске околности). Можда Пахимеров исказ да је краљ Урош угрожен са севера треба пре повезати са Драгутиновом повезаношћу са Угарском, односно са проблемом да је Драгутин — зет угарског краља, а не Милутин, планирани зет ромејског василевса — био одређен за Урошевог наследника, на сличан начин као што и његов каснији навод да је цар Андроник II послао Милутину помоћ како би се овај одупрео Драгутиновим нападима треба ставити у правилне хронолошке оквире (Pachymères IV/X, 5: 315, 20–25). Пахимерово знање о односима међу браћом Милутином и Драгутином било је, чини се, много веће него што је сматрао потребним да то саопшти у свом историјском делу, слично као и о другим приликама међу северним суседима царства (e. g. Pachymères IV/X, 13: 333–335, где се

ко су се одиграли, ни тематски нити хронолошки, и у овој епизоди посебно долази до изражаја његов начин нарације, у чијем се средишту налази један догађај или тема око кога се попут концентричних кругова нижу подаци који имају садржинску везу са основним догађајем, без обзира на њихове хронолошке елементе, који у оваквом ауторовом начину писања постају потпуно сескундарни по важности, или сасвим губе значај. Другим речима, Пахимерово време није линеарно и његова нарација — нарација ситнијих, појединих епизода — не прати линеарни, једносмеран проток времена, те треба правити разлику између општих хронолошких оквира читаве Историје и испреплетаности временских равни на нижем нивоу приповедања на коме „стварна“ хронологија за аутора постаје небитна.²⁸

Досада су остали помало нејасни и недовољно објашњени и разлози због којих је Георгије Пахимер ову епизоду, која ни по чему не одговара врсти догађаја за које се он посебно интересовао, уврстио у свој историјски спис. Један од могућих, чини се чак и врло вероватних одговора може се тражити у великој улози Јована Века у овим догађајима (он је заправо водио пре-

спомине Ана Тертер, коју је Милутин предао цару Андронику II као део договора за брак са Симонидом, као *разведена од краља Србије*, удата затим за деспота Михаила Анђела, који је њеној титули *красице (красица)* придонао деспотско достојанство — ове вести нема у ВИИИ VI; IV/XI, 17: 445–447; IV/XI, 27: 485–489) али он кроз читаву Историју спомиње Драгутина и његов положај у Србији на тако проблематичан начин да је тешко извући поузданије закључке о догађајима на српском двору и њиховој повезаности са током и исходом брачних преговора. На једном поднивоу нарације провлачи се, међутим, његово знање о комплексности односа међу браћом — иако се он не упушта у објашњавање таквих периферних детаља — па чак и нешто што је, иако јасно, само наговештено: Византинци су очекивали и тражили, да будући царски зет, Урошев млађи син Милутин (чије име у том облику Пахимер наводи, за разлику од, рецимо, Милутиновог српског биографа и блиског сарадника, Данила), наследи престо, као један од услова или, можда, гледано из српске перспективе, резултата брака са царевом ћерком. Ова околност такође може да послужи као један хронолошки показатељ времена преговора, ако се узме у обзир да је Милутин, рођен највероватније 1254/55. године, морао бити у одговарајућем узрасту да би се на овај начин могло размишљати, односно да је морао бити барем близу 15 година, уколико није имао и неку годину више.

²⁸ Код Пахимера се преплићу време у коме се одиграва догађај о коме се прича — завршни део договора за брак царевог ћерке и младог Милутина, блиска прошлост (са описом припрема за брак и догађаја који су довели до доласка посланства на „двор“ краља Уроша) и будућност, која се представља као прошлост (спомен о Драгутиновој повреди, која се наводи као узрок што је, односно што ће, Милутин наследити оца на престолу), што је чест поступак у његовом наративном приступу одређеној теми, али се на основу преплитања временских нивоа у једној епизоди не могу доносити квалитативни закључци о Пахимеровој поузданости, нити се они могу прихватити као сигурне хронолошке одреднице или границе. Због свега овог, као и због околности да Пахимер ипак не пружа довољно јасне индикације да су преговори прекинути искључиво са српске стране, можда се овај покушај српског савеза са Византијом може датовати и нешто касније од досада уобичајеног (1267–1269, ВИИИ VI, 22). Тиме угарско заробљавање краља Уроша (1268?) не мора бити схваћено као узрок за српско одустајање од савеза, већ можда и као повод краљу Урошу да се приближи Византији склапањем брачног договора, који није остварен једним, ако не и највећим делом, зато што Милутин није био, или није могао постати наследник престола уместо старијег Драгутина, чврсто повезаног са Угарском, која је изашла из дипломатске борбе за политички утицај у Србији у тим тренуцима као победник над Византијом цара Михаила VIII, која није успела да осигура довођење свог кандидата, царског зета, на српски престо.

говоре у име царства), човека који је у време преговора са краљем Урошем био хартофилак Свете Софије, да би касније постао цариградски патријарх (1275–1282) и заправо био једна од најважнијих личности читаве Пахимерове Историје. У самом одломку о покушају склапања брака са Милутином део посвећен посланству и недаћама које су га задесиле на путу до српског краља заузима просторно више места него опис сусрета са краљем Урошем, који делује као убачени екскурс у типично *Пахимеровски* стил приповедања, који преовлађује у „византијским“ деловима овог одломка. Пахимерова блискост са Јованом Веком, потврђена на многим местима у његовој Историји, као што то посведочује и околност да је Јован Век управо од Пахимера тражио да састави његову оставку или начин на који се смрт Века спомиње у његовом историјском делу, не остављајући сумње у значај који је писац придавао овој личности (овом свом „јунуку“).²⁹ Делује логично, када се све то узме у обзир, да су и детаљи око покушаја склапања брака са краљевићем Урошем дошли до Пахимера управо преко Јована Века, главног учесника у њима.³⁰

Ауторов стил у овом одломку је такође специфичан: необично непосредан и једноставан, посебно када описује *карактер* српског краља и простоту његовог понашања и читавог окружења, он је осмишљен тако да изазове поверење код читалаца својом непосредношћу, истовремено са свесним ефектом подударности стила и радње, односно појединих личности (једноставан стил и „проста“ лексика као слика карактера окружења и јунака — Србије и краља Уроша), које је Пахимер на овом месту изванредно прецизно постигао.³¹

Стога не чуди што је његова верзија без изузетка у науци прихваћена као веродостојна и тиме српска страна и краљ Урош означени као они који су одустали од брачног савеза са Цариградом. Чини се, упркос томе, да Пахимер даје и неке назнаке да су сами Византинци одустали од споразума када је постало јасно да Милутин неће бити наследник, односно када нису успели да се

²⁹ Првих петнаест поглавља Пахимерове VII књиге посвећено је променама које су се одиграле, најпре унутар цариградске цркве након смрти цара Михаила VIII; Pachymèrès III/ VII, 3–4; III/IX, 29: 297, 28–299, 1.

³⁰ Другачији карактер ове епизоде од сличних наративних целина код Пахимера потврђује поређење са претходно наведеним примером брака Константина Тиха: иако је реч о истој, чак и хронолошки врло блиској политици цара Михаила VIII и царевим снажним напорима да успостави византијску доминацију на Балкану, он се у „српском“ одломку уопште не спомиње, док у „бугарском“ заузима централну наративну позицију, иако са потпуно негативним предзнаком. Такође, у „бугарском“ одломку, на сличан негативни начин је описана и царева сестричина Марија, док у „српској“ причи Византинци и заправо читава византијска политика не продиру у први план Пахимерове приче, узмичући пред анегдотским карактером преговора са српским краљем, који се за разлику од брака са Константином Тихом, уопште не карактеришу у политичко-породичном смислу деловања Михаила VIII.

³¹ Слично је и са лексиком коју је Пахимер одабрао и користио у овој епизоди, као што је случај са термином *δαίτια* (стил, начин живота), који се двапут јавља у овом не претерано обимном одломку (Pachymèrès II/V, 6: 453, 13; 453, 22), чиме је наглашен његов значај а тиме је *начин животова* (са свим политичким аспектима које ова синтагма може носити) постао главни мотив за карактерисање разлика између Срба и Ромеја; слично је такође и са драмским описом геста краља Уроша, који, нимало пристojно и уобичајено, прстом упира на младу девојку из свог окружења, Pachymèrès II/V, 6: 453, 24.

изборе за првенство царског зета,³² нешто што је у свом посланичком писму посредно потврдио и Теодор Метохит истицањем Милутиновог страха да преговори не пропадну због одустајања византијске стране и 1299. године, као што се то десило раније.³³

Насупрот овим не много обимним екскурсима посвећеним Бугарској и Србији у склопу брачне политике Михаила VIII, Милутинов брак са Симонидом и опис свих пратећих околности имају другачији карактер и јасно су подељени на део који се тиче „искључиво“ Србије (односно непосредних договора са Милутином) и „искључиво“ Византије (проблем који је план брака Симониде и српског краља изазвао у самом царству, пре свега у ставу цариградске цркве и патријарха Јована XII Козме). На овом месту ћемо анализирати само два аспекта Пахимеровог комплексног приказа преговора око склапања брака Милутина и Симониде: а) структуру приче и б) мотив Милутинове велике жеље да до брака дође, односно страха да преговори не пропадну. Треба, ипак, још једном напоменути да је и ова, изузетно опширна тематска целина, баш као што је то био случај са одломком о неуспелим преговорима за брак тада само краљевића Милутина три деценије раније — иако на квалитативно другачији начин — јединствена у Пахимеровом начину обраде теме царске брачне дипломатије и његовом приказивању односа царства са „варварима“, уопште.

а) *Структура приче*

Већ сам обим који сви аспекти приче о Милутиновом и Симонидином браку заузимају у Пахимеровом делу, заједно са њеном комплексном структуром и заступљеношћу у више поглавља, па чак и у онима који наизглед немају непосредних веза са темом, као што је случај са главом *О краљу Србије и Котаници*, указује на другачије схватање ове теме и различит карактер у односу на друге примере византијске брачне дипломатије. Котаниц је био један од Пахимерових „јунака“, слично Јовану Веку, чију судбину он прати прилично детаљно кроз читаво историјско дело,³⁴ а већ у наведеној глави, у којој се будући брак Милутина и Симониде само узгред спомиње, историчар даје читаво објашњење проблема око овог брачног договора, које ће у наставку

³² Pachymérès II/V, 6: 455, 16–18; cf. ВИИИЈ VI, 28–29. Пахимер на овом месту убације хронолошки проблематичну вест да је старији Стефан због сломљене ноге живео *не бавећи се стварима* (βίον ζῶντο ἀπράγμοινα, Pachymérès II/V, 6: 455, 17–18, што на врло сличан начин понавља и касније када објашњава однос међу браћом у време нових преговора, истичући да је Драгутин и желео да живи не радећи ништа, εἶτι δε καὶ ἀπράγμοσύνην συζῆν ἐθέλων, Pachymérès III/IX, 30: 301, 28); та вест не би требало да потисне или умањи значај његове основне информације у овом одломку: (цар и царица) су њега (Милутина) као онога ко ће након оца владајући за брак одредили.

³³ L. Mavromatis, La fondation de l' empire serbe. Le kralj Milutin, Solun 1978 (=Mavromatis, Milutin), 107, 649–661; cf. ВИИИЈ VI, 134, напомена 101a.

³⁴ E. g. Pachymérès III/VII, 24: 79, 8–21; III/IX, 25: 285, 7–12, и пре приче о Милутину и Симониди; о Котаници cf. Љ. Максимовић, Котаниц Торник, ЗРВИ 29–30 (1991) 183–192.

свог излагања само детаљније објаснити.³⁵ Један од интересантних мотива у овој глави Пахимерове Историје представља *ἰθὺος* превртљивог варварина — краља Милутина — чијим се речима, па ни заклетвама не може веровати, што аутор у много блажој форми користи већ у причи о ранијим, неуспелим преговорима са краљем Урошем, представљајући тиме специфичност ауторовог *ἱρριказивања* (не нужно и „схватања“) Срба.³⁶

Тридесета глава Пахимерове пете књиге (*О краљу Србије и Кошаницу*) изузетно је значајна управо због тога што се у њој (и само у њој) јављају сви елементи приче о преговорима са Милутином (уз изузетак патријарховог противљења и каснијих преговора-убеђивања цара Андроника II, који су у суштини само посредна последица тока који су преговори добили):

- неопходности мира са Милутином, који мора бити потврђен браком, како би био сигуран и делотворан; околности Милутинових претходних бракова, односно „објашњење“ да ће планирани брак бити тек други легитимни брак српског краља;
- план да Евдокија, сестра цара Андроника II, буде дата Милутину за жену, што је овај прихватио;³⁷
- Милутинова велика жеља да до брака дође и страх да преговори не пропадну, чему Пахимер додаје и прилично прецизно објашњење да је Милутину брак био потребан и због страха од брата Стефана (Драгутина), чија би деца требало да и њега самог наследе након смрти.³⁸

Одмах након тридесете главе, прве посвећене проблему брака са српским краљем, са појавом Симониде и причом о њој, овај дипломатски напор цара Андроника II прераста у Пахимеровом делу у потпуно унутарвизантијски феномен и самим тим бива другачије литерарно и наративно обликован. Од тада Пахимер све догађаје приказује из потпуно византијске перспективе, а чак и онда када спомиње саме преговоре или српског краља, они не чине

³⁵ Pachymérès, III/IX, 30: 299–303.

³⁶ Pachymérès III/IX, 30: 299, 277–301, 7; Pachymérès II/V, 6: 455, 2–3 и 10–14.

³⁷ Непомињање Симониде именом (у овом контексту) представља заправо једини фактографски „пропуст“ Пахимера у његовом сажетом али прецизном сликању читаве ситуације и свих проблема које је планирани брак изазвао унутар самог царства, посебно након што је Евдокија, као што историчар наводи на самом крају ове главе, одбила да се уда за српског краља, Pachymérès III/IX, 30: 303, 1–12. Симонида је заправо главна јунакиња следеће, 31. главе (*О царевом склапању брака са краљем цреко ћерке*), чиме је Пахимер изузетно вешто и ефектно литерарно структурирао причу, која је тим јасним наративним пресеком између завршетка једне теме (Евдокијиног одбијања) и наглашеног почетка друге теме (мала Симонида остаје једини избор цару Андронику II) значајно добила на драматичности. Ово место је један од најбољих примера Пахимеровог обликовања нарације, које је имало за циљ да додатно истакне садржину приче, чиме су спољашње стилске одлике (подељеност, разграниченост приповедачких целина, дељење већих тематских целина на ситније одломке, који тиме бивају додатно наглашени) доведене у савршен склад са унутрашњим стилским обележјима (ауторов тон и лексика, анегдотски начин приповедања, у овом случају о особинама и карактеру мале царевице ћерке, усмерен на изазивање снажних емоција и сажалења код читаоца пред великом жртвом и Симониде и самог цара Андроника II).

³⁸ Pachymérès III/IX, 30: 301, 24–32.

ништа више од споредног детаља или украса којим се још јасније истиче *византијски проблем*, настао након противљења цариградског патријарха Јована ономе што је он сматрао неканонском удајом петогодишње царевог ћерке за више пута жењеног Милутина.³⁹ Симонида је на тај начин задобила посебно место и специфичан значај у наративној композицији овог Пахимеровог одломка: прича о њој, из тог разлога, издвојена је у посебну наративну целину и чини стилски прелаз од уобичајеног ауторовог приказа царске и брачне дипломатије ка чисто византијским темама и одговарајућем начину и тону приповедања. Два поглавља о Симониди⁴⁰ уводе читаоца у другу димензију проблема брака мале принцезе са српским краљем, најпре на поглавља у којима се описује коначно остварење споразума и царев боравак у Солуну, а затим и на врло обиман и детаљан извештај о напорима Андроника II да убеди патријарха Јована да се врати у патријаршијске одаје и прекине своје противљење царевим одлукама. Овим поглављима се завршава девета књига Пахимерове историје, чија десета књига почиње у потпуно другачијем тону — иако је реч заправо о наставку исте приче о договору са Милутином — и са новим „главним јунаком“ наратије, самим царем Андроником II, коме се непосредно прикључује патријарх Јован Козма. Пахимер тиме прецизно уводи читаоца у нови аспект читавог проблема, у коме краљ Милутин, иако се налазио у средишту самих *догађаја*, добија само споредно место у њиховој *наратији*.

Изласком цара Андроника II из Цариграда фебруара 1299. године почиње завршна, најобимнија целина Пахимерове приче о браку Милутина и Симониде.⁴¹ Иако је наративна структура ове целине врло комплексна, а поједини његови описи врло живописни, са бројним детаљима које Пахимер вешто убацује како би литерарним средствима учинио причу занимљивијом, основна тема сада постаје однос цара Андроника II и патријарха Јована, неслагање око брака са српским краљем и других питања,⁴² њихови преговори и коначни договор. У оквиру описа разлога супротстављања патријарха Јована Козме цару Андроником II, Пахимер поново прича о Милутиновим браковима, или ванбрачним везама, овог пута на начин као да се тиме износе (или да их патријарх износи) снажне разлоге против склапања брака са српским краљем,⁴³ спретно манипулишући подацима које преноси како би изазвао одго-

³⁹ Више детаља о Милутиновим брачним „недаћама“, а самим тим и објашњење патријарховог противљења Пахимер даје у глави *Одлазак цара за Солун*, Pachymères IV/ X, 1: 307–309, посебно, 307, 19–309, 13.

⁴⁰ Pachymères III/IX, 31–32.

⁴¹ Pachymères IV/X, 1–5; 8–9.

⁴² И у поглављу *О ћерци ели тоу каниклејову*, (о удаји Ирине Хумн за трапезунтског цара Алексија, Pachymères IV/X, 7: 317–319), иако је реч о „убаченом“ поглављу које пресеца причу о односима цара и патријарха чијем је сукобу брак Симониде и Милутина био само додатни узрок, Пахимер истиче управо *лични* сукоб патријарха Јована и Андроника II (посебно Pachymères IV/X, 7: 319, 1–5)

⁴³ Pachymères IV/X, 1: 307, 19–309, 14 (cf. ВИНЈ VI, 50–53). Чини се да се и након радова о Милутиновим браковима (*Lj. Maksimović, War Simonis Palaiologina die fünfte Gemahlin von König Milutin?, Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit. Referate des internationalen Sympo-*

варајући ефекат код читалаца, који још од раније, као што је већ напоменуто, знају све детаље ове приче, али и објашњење зашто се планирани брак са Симонидом мора сматрати тек као други законити брак српског краља.

Пахимерова литерарна, књижевна вештина и промишљено обликовање нарације видљиви су и на томе како проблем брака Симониде и Милутина постепено постаје најзначајнија тема неслагања патријарха и цара у поглављима на почетку десете књиге његове Историје. У првом спомену разлога сукобљавања Андроника и патријарха Јована, Пахимер наглашено истиче да је патријарх сматрао проблем брака *другим* по значају.⁴⁴ Већ приликом описа царевих послова током бављења у Солуну, Пахимер, међутим, јасно каже да је основни разлог василевсовог доласка на *запад* био договор са српским краљем, чиме је све остало добило много мању важност,⁴⁵ док завршни израз овог постепеног стављања проблема Симонидиног брака у први наративни план Пахимер пружа у обимној деветој глави десете књиге, у којој се описују непосредни преговори цара и патријарха, на овом месту експлицитно истичући да је проблем са српским краљем *исјред свих других*.⁴⁶ Оваквим вештим и изнијансираним наративним поступком Пахимер је још једном показао да је његово историјско дело подједнако значајно и комплексно и у литерарном, као што је то у историјском или језичком смислу.

*б) мошћив Милутинове велике жеље да до брака дође
и његовог сјраха да преговори не протрају*

Нема сумње да је значај орођавања са византијским царем био савршено јасан свима на српској страни, и краљу Милутину, али и његовом старијем брату Драгутину, као и разним супарницима или противницима краљеве политике блиског повезивања са Цариградом. Начин пак и фреквенција са којом се мотив Милутинове жеље да до брака дође јавља у Пахимеровом делу претвара га у доминантну карактеризацију српског краља, његових тежњи и политичких поступака, потпуно издвојену својим значајем од његовог осталог деловања. Вешто повезани, Милутинова жеља за сродством са василевсом и страх да нешто не поремети танане и дуготрајне преговоре истакнути су у први наративни план у суштини потпуно политичке приче о борби за надмоћ

sions zu Ehren von Herbert Hunger, Wien 1996, 185–190; E. Malamut, Les reines de Milutin, BZ 93 (2000) 490–507) мора закључити да је у одређеним сегментима ово питање још увек отворено, као што је то истакао још *Failler*, *Pachymeriana novissima*, 238–244.

⁴⁴ Важнији од овог проблема, према Пахимеру, била је царева наклоност Јовану Тарханоту и његов висок положај, упркос његовом сукобу са патријархом, *Pachymères IV/X*, 2: 309, 22–311, 2.

⁴⁵ *Pachymères IV/X*, 3: 313, 21–25. Превод ове вести у ВИИИЈ VI, 54, није одговарајући: уместо „А што се тиче ствари са Србином (...)“, требало би да стоји „Пре свих пак (по значају) била је ствар са Србином (...)“, како би се правилно схватило Пахимерово излагање. Такође, треба напоменути да друга реченица овог одломка у ВИИИЈ VI припада следећем, четвртном поглављу Пахимерове десете књиге.

⁴⁶ *Pachymères IV/X*, 9: 323, 6–16, посебно, 323, 10.

синова краља Уроша, која је прати у другом, нижем плану, чиме је Пахимер још једном потврдио своје умеће и литерарност своје историје. Оваквим, хијерархијским вредновањем мотива Пахимер је истакао премоћ византијског василевса и привлачну моћ византијске културе, унутрашњем српском сукобу придајући мањи значај, а инсистирањем на нестрпљивој жељи Милутина да до савеза дође додао помало ироничну ноту у свом портрету српског краља и, у време када је писао своје дело, одавно царског зета.⁴⁷

Већ приликом свог првог бављења брачним преговорима Милутина и цара Андроника II Пахимер управо тако истиче Милутинову велику жељу да до споразума дође, као и спремност српског краља да испуни готово све византијске услове.⁴⁸ Овај мотив добија свој пуни значај у поглављу *О размњеним тѡаоцима због брака* (Pachymèrès IV/ X, 4: 313–315), које и почиње *сѡрахом* Милутина да, ипак, на неки начин не буде преварен, појачан експлицитном изјавом, несвојственом за Пахимера: *За једну сѡвар — да би добио цареву ћерку за жену — био је сѡреман [Милутин] да на све ѡрисѡане*.⁴⁹ Овим исказом Пахимер је заправо открио како стварну снагу жеље српског краља да до брачног договора са византијским царем дође — и његову спремност на уступке — тако и сопствене разлоге да управо овај мотив буде изабран као основни за опис Милутина и карактеризацију његових поступака. Своју потврду, чак у одређеном смислу и допуно, овај мотив налази у Посланичком слову Теодора Метохита, који на више места у свом извештају истиче Милутинов страх да преговори не пропадну, додајући нејасну алузију, која се код Пахимера не среће, да се краљ бојао *због оног раније*, остављајући да читалац нагађа прави смисао овог исказа, који је Нићифор Хумн, коме се Метохит обраћао, *знао*, односно да ли се алузија односила на скорашње, или некадашње, преговоре са Милутином.⁵⁰

Сумирајући овај кратак преглед о месту Бугарске и Србије у делима Георгија Акрополита и Георгија Пахимера — пре свега вредновање литерарног начина на који два учењака наводе Бугаре и Србе у својим историјским дели-

⁴⁷ Не треба заборавити да је карактеризација Милутина, у изворима управо из година када је Пахимер писао, изузетно негативна (Anonymi Descriptio Europae Orientalis ...anno MCCCXVIII exarata, ed. O. Gorka Cracoviae 1916, 35, 5–10: Rex vero vrosius, qui maiorem partem regni occupat [et] regnat uersus greciam, homo est uersutus et mendax, nullum iuramentum uel pactum quantumcumque ad sanctam dei euangeliam et super corpus christi ac reliquias sanctorum iuraret, seruans, multitudinem uxorum simul actu habens.) — код самог Пахимера експлицитне негативне карактеризације Милутина готово и да нема (уз изузетак наведеног примера да варвари не поштују договоре (Pachymèrès III/IX, 30: 301, 1–2).

⁴⁸ Pachymèrès III/IX, 30: 301, 21–32 (cf. ВИИНЈ VI, 43–43).

⁴⁹ Pachymèrès IV/X, 4: 315, 2–3. Из неког разлога ова врло важна реченица је изостављена у преводу овог одломка у ВИИНЈ VI, 54–55, иако се у њој даје кључна потврда Милутинове решености да склопи савез са Византијом, коју често понавља и Теодор Метохит у свом Посланичком слову.

⁵⁰ *Mavromatis*, Milutin, 98, 341–349; 107, 650–659; Метохит даје назнаке да је Милутин морао вратити неке територије и градове царству, 105, 586–588, као што је то схватио и *И. Ђурић* у свом преводу и коментару његових вести ВИИНЈ VI, 129 и напомена 91, 134 и напомена 101a, са упућивањем на остала места у коментару Метохитовог текста.

ма — могло би се рећи да ови писци нису јасно квалитативно издвајали своје северне суседе, нити су им заправо посвећивали велику пажњу. Стварне историјске околности су условиле да је Бугарска у Акрополитовом делу имала готово исто место као грчке државе непосредно након Четвртог крсташког рата, а да је Јован II Асен задобио у његовој наравији „византијске“ карактеристике, чак и када га аутор прекорева за непоштовање заклетви,⁵¹ док је, на супрот томе, код Пахимера Милутинов брак са Симонидом укључен непосредно у „византијску“ историју, како по обиму који заузима тако и по начину на који је овај споразум са свим пропратним околностима представљен. Оно што је посебно упадљиво јесте све већа удаљеност Србије и Бугарске од византијског света у делима Георгија Акрополита и Георгија Пахимера што се хронолошки удаљавамо од 1204. године — чак и у литерарном смислу — која се читује и у помало изненађујућем недостатку негативних карактеристика ових народа, макар уз помоћ општинских места, добро познатих у византијској књижевности, која се срећу изузетно ретко и у врло сведеној форми.

Vlada Stanković

BULGARIA AND SERBIA IN THE HISTORICAL WORKS OF GEORGE AKROPOLITES AND GEORGE PACHYMERES

The paper analyzes the well-known historical works of George Akropolites and George Pachymeres from the viewpoint of their literary composition, structure, lexica and narrative techniques used for describing events and personalities from Bulgaria and Serbia. An attempt is made to surpass the “traditional” methodology and the usually applied standard approach that focuses almost exclusively to the search for the ‘strong’ historical facts in these literary works *par excellence*, in that way overlooking their strong literary character, careful expressions, sometimes evident and sometimes more subtle style differences whose purpose was to underline the focal points and the conclusions of the content of the stories — in short, the information and the stories about Bulgaria and Serbia by Akropolites and Pachymeres are analyzed in their entirety, viewed as the integral parts of the complex literary works, and not as isolated episodes, divided from the rest of the narrative.

The ways in which George Akropolites depicted and described *deaths* of the Bulgarian rulers were studied as one of the best examples of his conscious endeavors to bring the literary style of his History in accord with his own judgments

⁵¹ Akropolites I, 60.

about the rulers of the neighboring country. Scenes of *death*, conspicuously frequent in Akropolites' relatively short historical work, play an important role in characterizing personalities, and the same principle which Akropolites uses for judging the Byzantines is applied to the Bulgarians as well: generally positive opinion about somebody's life and achievements is emphasized with a depiction of his death in a positive way (Ivan II Asen), and vice versa, Akropolites' "villains" receive their horrible deaths as a deserved punishment for their bad deeds (Kalojan's death). On the other hand, Akropolites' scarce information about Serbs is supplemented with his depiction of the Serbian king Uroš (1243–1276), and his stance after the death of John Batatzes from the funerary oration to the same emperor, which has been completely overlooked by the scholars until now. Akropolites confirms that the Empire of Nicaea and king Uroš's Serbia were strongly connected, and that only after the death of the 'mighty' John Batatzes Serbian king allied himself with the ruler of Epiros, despotes Michael II Angelos.

More complex in structure, language, narrative techniques and expressions than Akropolites' is without doubt the voluminous History by George Pachymeres. In the context of Pachymeres' depiction of the Bulgarians and Serbs, the chapters that describe Byzantine marital diplomacy regarding Bulgaria and Serbia are studied in details, with the emphasis placed equally on the literary analysis of the corresponding chapters, and on the concordance between the content and style, author's attitudes and expressions used, Pachymeres' intention and the form he had chosen, which all contribute in the end to the better understanding of the historical circumstances, as well.

The following chapters of Pachymeres' History, forming the comprehensive narrative segments, were examined in detail:

- the description of the marriage of the Bulgarian tsar Constantine Tich with the niece of the emperor Michael VIII (Pachymérés II/ V, 3: 441–445);
- the unsuccessful attempt of alliance by marriage between the Serbian prince Milutin and the second daughter of the emperor Michael VIII (Pachymérés II/ V, 6: 453–457);
- negotiations for the marriage between now king Milutin and Simonis, young daughter of the emperor Andronikos II, with all the circumstances that followed the complex negotiating process (Pachymérés III/ IX, 30: 299–303; Pachymérés III/ IX, 31: 303–305; Pachymérés IV/ X, 1: 307–309; Pachymérés IV/ X, 2: 309–313; Pachymérés IV/ X, 3: 313; Pachymérés IV/ X, 4: 313–315; Pachymérés IV/ X, 5: 315; Pachymérés IV/ X, 8: 319–321; Pachymérés IV/ X, 9: 321–327).